

VARIA

DESPRE PREMISELE FILOSOFIEI LUI HEGEL

CLAUDIU BACIU

On the Premises of Hegel's Philosophy. Hegel understands his philosophy as idealism. However, this type of idealism does not consist of the idea that the world is composed of phenomena but of the idea that the world is intelligible. Although similar, these two views are not identical. Hegel's approach is that the intelligibility of the world makes human knowledge also intelligible and not the other way round. The article discusses why Hegel's approach is not simply a personal option but is grounded in necessities of thought that Kantian idealism ignored.

Keywords: Hegel, Kant, categories, a priori, order of sensations, matter, space.

Cel mai important aspect pentru ceea ce filosofii au numit mereu *categorii* este că ele nu sunt produse ale gândirii noastre sau ale reflectării realității, ci parcă le întâlnim gata-făcute. Devenim doar conștienți de ele și de faptul că ele au fost mereu acolo în mintea noastră în timp ce aveam de-a face cu tot felul de lucruri.

Pentru a ști cum se manifestă un anumit lucru, trebuie să-l observi, să faci experimente în care îi schimbi cadrul de existență pentru a vedea cum este afectat comportamentul său și așa mai departe. Acesta este un proces în care învățăm ceva ce nu știam anterior.

Același lucru este valabil și pentru vizitarea unei noi regiuni: înveți să cunoști oamenii, peisaje și obiceiuri noi. Toate acestea le ignori înainte.

Însă nu asta se întâmplă cu categoriile. Deși nu știi, ele lucrează constant în mintea ta. Tot ce ai nevoie este să devii atent la ele.

Când făceam experimente legate de lucrul menționat anterior, deși nu ne gândeam la toate acestea, știam cumva că acel lucru este diferit de orice alt lucru, că avea niște proprietăți care urmau să fie cunoscute mai bine, că avea o consistență, că era situat, printre altele atât în spațiu, cât și în timp, și că era expus influențelor cauzale din afară.

Același lucru este valabil și atunci când călătorim în regiuni necunoscute: oamenii de acolo sunt diferiți de ceilalți; și ei sunt supuși cauzalității universale; nu sunt ființe atemporale sau aspațiale; nu sunt omniprezente în univers, ci sunt localizate, iar corpurile lor nu sunt diafane, ci materiale și așa mai departe.

Astfel, categoriile noastre au fost mereu prezente în gândirea noastră, deși nu le-am observat, permițându-ne să interacționăm cu lucrurile din jur, să facem experimente legate de ele și să ne îmbunătățim cunoștințele despre ele. Dar, spre

deosebire de ceea ce se întâmplă cu procesul normal de cunoaștere, nu putem indica originea categoriilor în mintea noastră. În schimb, ele ne structurează gândirea, noi putând doar să descriem asemenea structuri, nu și să explicăm cum se formează ele.

Atunci când oamenii de știință, mai ales neurologii, discută despre originea conștiinței noastre, ei folosesc deja și aceste categorii, respectiv nu pot evita folosirea lor. Acesta este, de altfel, și motivul pentru care, de fapt, ei nu pot explica apariția lor în mintea umană.

Descrierile fenomenologice nu ajută nici ele, pentru că experiența oricărei ființe capabilă să simtă ceva le reclamă iar momentul în care o astfel de ființă începe să le folosească în mod activ nu este neapărat și momentul în care asemenea categorii apar în psihicul ei. Iar observația noastră nu poate trece dincolo de comportamentul afișat, care este singura bază pentru concluziile observației.

Avem în cele spuse anterior ceva similar cazului unui nou-născut care recunoaște imediat vocea mamei sale. Putem observa modul în care se comportă și se liniștește odată ce mama începe să vorbească cu el. Această liniștire este pentru noi dovada că el recunoaște vocea mamei și că este familiarizat cu ea.

Însă când și cum a început el să se familiarizeze cu acea voce, aceasta este o altă întrebare. Oricât de departe în trecutul dezvoltării intrauterine a fătului am dori să ne extindem investigația, nu putem ajunge niciodată la momentul în care acest făt începe să știe despre acea voce. Putem vedea doar reacțiile sale corporale la acea voce, care apar mult timp după aceea.

Categoriile nu sunt produse de cunoașterea noastră. Ele sunt mai degrabă expresii ale faptului că suntem locuitori ai unui univers care funcționează prin intermediul lor. Categoriile ne construiesc; ele ordonează toate elementele corpului nostru din momentul în care am fost concepuți ca ovule fecundate în uterul mamelor noastre și până astăzi.

Desigur, o altă întrebare este aceea referitoare la forma în care devenim conștienți de ele. Un animal are probabil o experiență diferită de a noastră în privința spațiului, a timpului, a consistenței lucrurilor din jur sau a cauzalității. Același lucru este valabil și în ceea ce privește oamenii care trăiesc în culturi diferite de a noastră, care ar putea avea o experiență diferită a acestor categorii. Cu toate acestea, structurile lor sunt mereu prezente.

Așa după cum un animal recunoaște cauzalitatea în mod diferit față de noi, oamenii, (de exemplu, în cazul iminenței unui atac din partea unui animal de pradă care-l pândește), structura formală a cauzalității este aceeași ca în cazul nostru. El presimte ceva – pericolul – care este pe cale să-i schimbe viața obișnuită, adică să aibă un *efect* asupra acelei vieți.

Asta înseamnă că există o continuitate între minte și realitate, o continuitate care întemeiază toate formele noastre de cunoaștere. Oricât de deosebite sunt aceste forme, ele nu pot elimina această stare de fapt. Studiul acestei continuități este ceea ce filosofii au numit întotdeauna metafizică.

Filosofia se ocupă cu un obiect mult mai abstract decât orice obiect concret al vreunei științe și, în plus, acest obiect face inteligibile obiectele individuale ale

științelor particulare. Aristotel, în antichitate, a numit metafizica știința primelor principii și a cauzelor prime¹. Kant, în modernitate, a numit metafizica știința „tuturor principiilor raționale din simple concepte”². În cazul categoriilor, nu poți vorbi despre „reflectarea” lumii exterioare în mintea noastră. Chiar și un astfel de proces de reflectare ar fi deja un proces bazat pe categorii. De aceea se poate spune că, prin faptul că omul recunoaște categoriile pe care se bazează universul, universul însuși ajunge la conștiința de sine.

Toate procesele care au loc în univers au loc în conformitate cu astfel de categorii fundamentale. Totuși, în același mod în care pluralitatea – ca o categorie – poate îmbraca nenumărate forme, această conștientizare de sine a universului poate avea loc într-o sumedenie de moduri.

Acest lucru se datorează faptului că interacțiunile dintre o conștiință oarecare și mediul ei natural sunt determinate atât de categorii, cât și de istoria acelor interacțiuni. De exemplu, o ființă umană aude conform categoriei de cauzalitate prin faptul că receptează influența externă a unei unde sonore. Cu toate acestea, se poate întâmpla ca, din cauza prezenței continue a sunetului, ființele umane să-l audă, să-l ignore sau chiar să nu-l audă deloc.

Da, experiența categoriilor poate fi diferită. Aceasta este ceea ce Hegel descrie în abordarea sa *fenomenologică* a filosofiei. Istoria umană poate evolua de la o paradigmă de gândire la alta, de la o viziune asupra lumii la alta, pentru că este susținută de aceleași categorii care primesc încarnări diferite în viziuni diferite asupra lumii.

S-a schimbat oare structura categorială a lumii odată cu Revoluția Copernicană? Evident că nu. Toate planetele și Soarele au continuat să fie entități separate, adică unități. Aceste planete formează o pluralitate pentru că sunt diferite unele față de altele. Ele sunt legate cauzal ca mai înainte, deși acum, forma rețelei cauzale în care ele sunt așezate este diferită față de cea din astronomia ptolemeică. Și așa mai departe.

Poate suna ciudat să spui că materia este prima manifestare a spiritului în lumea reală, întrucât gravitația este cea mai elementară trăsătură a materiei. Însă acesta este sensul cuvintelor lui Hegel atunci când acesta spune: „Materia este forma în care ființarea-afară-din-sine a naturii ajunge la prima ei ființare-în-sine abstractă, care este exclusivă, și deci o multiplicitate, care își are unitatea – ca reunire a mulțimii ființând-pentru-sine într-o ființare-pentru-sine universală, – în sine în același timp și totodată afară din sine: gravitația”³. Materia este prima

¹ Aristotle, *Metaphysics*, 982b1, translated by C.D. Reeve, Indianapolis/Cambridge, Hackett Publishing Company, 2016, p. 5.

² Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, A841/B869, translated by Paul Guyer and Allen W. Wood, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, p. 696.

³ G. Fr. W. Hegel, *Enciclopedia științelor filozofice*, Partea a doua, *Filozofia naturii*, traducere de Constantin Floru, București, Editura Academiei R. S. R., 1971, p. 36. (traducere ușor modificată de C. B.).

„punere” a Conceptului. Este trăsătura pe care o întâlnim în mod necesar în fiecare corp real - adică „material” - din această lume. Când spunem că ceva există ca un lucru real, trebuie să adăugăm imediat că există *ca* lucru material. Nu putem gândi un mod de a fi al unui lucru fără a adăuga trăsătura materialității.

Hegel urmărește să arate că regulile sau conceptele fundamentale ale gândirii mele sunt încorporate în lumea reală. Numai că „gândurile mele” nu sunt tocmai gândurile *mele* atunci când vorbim despre metafizică. Ele sunt ceea ce trebuie să consider în mod necesar ca fiind realitate și, în consecință, ele pun cumva stăpânire din afara pe gândirea mea.

Astfel, în gândirea mea există un soi de ținut al nimănui, unde nu pot spune cu adevărat nici că eu am fost cel care a creat un gând anume, ori că el, pur și simplu, s-a constituit de la sine, fără participarea mea. Ceva similar se întâmplă cu propoziția „Eu sunt Eu”. În această propoziție, nu pot distinge între Eul care este subiectul care gândește și Eul care este obiectul ce este gândit. La acest nivel, necesitatea gândirii și se impune ca un fel de revelație: nu poți ști cum ajungi să o ai, dar ești forțat să o iei în considerare.

Filosofia lui Hegel este relatarea modului în care aceste conținuturi necesare ale gândirii prind formă ca o realitate dincolo de mintea mea și independentă de ea precum și a modului în care ele se dezvoltă încet, mai întâi ca realitate și apoi actualizate ca părți ale gândirii umane.

Poate părea naiv – cel puțin – ca un filozof să creadă că realitatea este o anticipare a gândirii sale: un fel de mitologie personală, dar de prost gust. Dar trebuie să avem în vedere că Hegel vorbește aici despre reprezentări metafizice. Ce sunt asemenea reprezentări metafizice? Sunt idei pe care nu pot evita să le gândesc, în același mod în care, într-o deducție logică, nu pot evita să deduc concluzia din premisele date. O astfel de reprezentare necesară este, de exemplu, că realitatea trebuie să fie o pluralitate de entități pentru a putea exista. Nu putem imagina sau gândi un univers format dintr-un singur element, ca un fel de unic bloc cosmic fără părți interne diferite. Diferența și diferențierea sunt trăsături esențiale ale oricărei realități posibile.

De ce stau lucrurile astfel? De ce trebuie să gândim în acest chip? Se poate răspunde la această întrebare? Se pare că nu.

Big Bang-ul este considerat o singularitate, cu alte cuvinte acest eveniment nu poate fi gândit. Putem gândi doar ceea ce s-a întâmplat după Big Bang, când avem deja o diversitate, și anume cel puțin spațiu și particule ori unde elementare. Chiar și teoriile care se străduiesc să depășească Big Bang-ul nu pot evita singularitatea Big Bang-ului. De exemplu, atunci când Penrose își imaginează că universul prezent a fost precedat de eoni sau de un univers care se prăbușește în sine, și care, printr-un astfel de colaps, se transformă brusc într-un punct fără dimensiuni și care ulterior explodează, creând elementele și legile de bază ale universului așa cum îl vedem astăzi, el explică multiplicitatea acestei lumi nu prin singularitatea Big Bang-ului, ci tot printr-o multiplicitate: cea a eonilor precedenți.

Multiplicitatea este o necesitate a gândirii sau, așa cum o numesc în mod obișnuit filosofii, o categorie.

Spre deosebire de alte tipuri de explicații privind natura, categoriile nu pot fi modificate. Indiferent de teoria științifică despre lume pe care o dezvoltăm, indiferent de viziunea asupra lumii pe care o prezintă astfel de teorii, ele nu vor putea niciodată să evite aceleași categorii folosite de teoriile științifice din trecut abandonate în prezent. Desigur, putem avea o diversitate de forme ale multiplicității, însă doar o singură înțelegere sau sens ale acesteia, care constau în reprezentarea unei mulțimi de lucruri sau entități care sunt diferite unele de altele. Putem avea chiar o multiplicitate formată din entități identice, ca un grup de clone ale aceleiași ființe. Deși identice, aceste clone sunt entități diferite, fie și doar pentru că ele ocupă locuri diferite în spațiu. (Am putea adăuga că, în cazul categoriilor, respectiv al conceptelor noastre fundamentale, nu există „asemănări de familie”. De exemplu, ori de câte ori vorbesc despre multiplicitate, sensul de bază al acestei categorii și cel care întemeiază limbajul meu rămân neschimbate. Nici măcar nu aş putea folosi limbajul dacă sensul categoriei s-ar schimba.)

Mai recent, Heidegger spunea că, din cauza acestei trăsături a gândirii noastre, ființa umană este „chemată” de Ființă la gândire⁴ sau că este trezită la gândire și înțelegere de Ființă.

Folosim categorii la tot pasul. Astfel, pentru noi, fiecare lucru trebuie să fie o singură entitate, diferită de orice alt lucru. Acesta este principiul identității. Poate că numai Dumnezeu poate vedea universul în continuitatea lui, nu noi. Tot ceea ce percepem și gândim trebuie să înceapă undeva și să se termine undeva și, prin urmare, să fie ceea ce este, diferit în sine de alte lucruri (oricât de) asemănătoare. Pentru că a început să existe, cu siguranță acel lucru trebuie să fi fost produs cumva: în acest caz, folosim o altă categorie, cea a cauzalității. Lucrurile sunt legate între ele în univers printr-o rețea cosmică de relații cauzale. Cauzalitatea aparține doar minții mele? Au inventat-o oamenii fără să aibă un suport obiectiv, real, pentru această idee? Desigur că nu.

Cauzalitatea este ceea ce omul vede pretutindeni, dar și ceea ce ne controlează gândurile, creierul, mușchii, sângele și celulele.

Materia sau materialitatea este o trăsătură tot atât de necesară a realității. Într-adevăr, materia poate avea un număr infinit de forme și nimeni nu a văzut vreodată materie pură. De fapt, ideea de materie a apărut în antichitate, când filosofii au înțeles că lucrurile au atât formă, cât și consistență. Și au numit această consistență materie. Pentru că un copac este ceva dur și are consistență, materia lui este lemnul. Deoarece piatra este și ea dură, și are o consistență ea posedă deopotrivă materie. Chiar și apa fluidă sau gazul care plutește au consistențe specifice și, prin urmare, posedă propriile lor forme de materie. Materia unui organism este corpul său organic, diversificat lăuntric. Poate chiar și fantomele au un fel de materie, una specifică, oricât de incorporale ar putea fi ele.

⁴ Vezi M. Heidegger, *Was heisst Denken?*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1954.

Vorbim despre materia care este răspândită în infinitatea universului. Cum putem face acest lucru? – Vorbim astăzi despre „materia întunecată”; dar materie trebuie să existe chiar și în găurile negre. Tot ceea ce există are propria sa formă de materie, propria sa formă de consistență și, prin urmare, propria sa formă de a fi ținut laolaltă sau, după cum spune Hegel, de „gravitație”. Gravitația este forța care leagă la un loc elementele lucrurilor, construind aceste lucruri. Din acest punct de vedere, deoarece o undă există într-o formă specifică, chiar și ea trebuie să aibă atât un fel de „materie”, cât și un fel de „gravitație”, un fel de forță immanentă care menține această undă în forma în care există și o separă de alte unde.

Deși un mare savant, Jung nu era foarte familiarizat cu Hegel. L-a apreciat mai mult pe Kant. Totuși, ideea lui potrivit căreia arhetipurile au un caracter psihoid – în sensul că ele produc atât realitatea materială externă, cât și conținutul mental sau spiritual intern corespunzător acelei realități externe - este exact ceea ce are în vedere Hegel, doar că la o scară mult, mult mai vastă. Jung a gândit această corelație la scară individuală. Hegel a gândit-o pentru întreaga istorie universală și umană ca pe o realitate materială în desfășurare, realitate care corporalizează în materia obiectivă ceea ce mai târziu urmează să apară și ca o categorie în mintea umană. Trebuie însă să adăugăm că, pentru Hegel, înainte de a fi în mintea umană și înainte de a fi corporalizate în materie, aceste categorii sunt în mintea lui Dumnezeu. Iar Dumnezeu îi vorbește omului prin mijlocirea naturii, a lumii și a istoriei, prin aceea că, mai întâi, el pune în carnea materială a universului categoriile minții Sale infinite pentru ca, mai apoi, să facă mintea umană să le recunoască acolo.

Acesta este motivul pentru care materia este prima manifestare a Spiritului în realitate.

Materia are însă o existență spațială, iar în timp ce discută despre spațiu, Hegel afirmă că teoria kantiană a spațiului – dacă idealismul subiectiv al acestei teorii este trecut cu vederea – poate fi acceptată ca o bună explicație a spațiului. Și într-adevăr, modul în care Hegel descrie spațiul aici este foarte asemănător cu ceea ce spune Kant în *Critica rațiunii pure* despre spațiu. Ambii gânditori insistă asupra faptului că spațiul nu trebuie luat ca o realitate în sine, și anume ca o cutie goală, deși lipsită de o limită care să-l circumscrie, și care, prin urmare, așa cum spune Kant, ar fi ceva care se contrazice pe sine, o existență inexistentă, un *Unding*.

Însă atunci care mai este diferența dintre aceste două interpretări? De ce poate Hegel să considere că ceea ce pentru Kant fusese doar o trăsătură umană necesară pentru inteligibilitatea spațiului și a naturii este acum pentru el o condiție obiectivă a naturii. Pentru a înțelege poziția lui Hegel, trebuie să admitem că natura și spațiul nu sunt independente de cunoașterea umană. Dar nu în sensul lui Kant, unde avem, pe de o parte, natura obiectivă și, pe de altă parte, omul cu ochelarii săi spațiali. De fapt, ca la Kant, la Hegel există o continuitate între natura spațială și conștiința spațiului. Dar, spre deosebire de Kant, pentru Hegel, această continuitate nu se bazează pe trăsătura fenomenalității, ci pe aceea a inteligibilității, a posibilității de a gândi natura și spațiul. Dacă cineva consideră spațiul drept

intuiție, atunci el consideră această entitate sub aspect subiectiv. Spațiul devine atunci un mediu filtrant necesar prin care noi, oamenii, percepem natura. Dar aceasta este doar o interpretare a spațiului, iar această interpretare se bazează pe presupoziii metafizice. Schimbând presupozitiile metafizice, se poate obține o interpretare diferită a spațiului reținând descrierea aceluiași fapt, ca să spunem așa.

Nici pentru Hegel spațiul nu există în mod obiectiv. Diferența dintre el și Kant este că, pentru Hegel, în loc să avem o natură dependentă de categoriile intelectului și de condițiile intuiției pure, avem o natură obiectivă – din care ființa umană este o parte necesară – care crește spre conștiința umană și poartă în sine toate condițiile gândirii umane viitoare.

Spațiul este pură exterioritate, externalitate față de sine. El este „universalitatea abstractă a ființării ei (a naturii – C. B.) afară din sine”⁵, spune Hegel. Această propoziție este adevărată atât la Kant, cât și la Hegel. Pentru Kant, această pură externalitate față de sine ne face apti să intuim lucrurile în mod separat ca fiind entități diferite. La Hegel, pe de altă parte, această externalitate față de sine este o condiție a ființei însăși a lucrurilor. Kant consideră că condițiile cunoașterii noastre sunt condiții ale ființei, în timp ce Hegel consideră, invers, că condițiile ființei sunt condiții ale cunoașterii umane.

Aceasta este o confuzie, o eroare logică, ar putea spune un kantian: nu poți stabili condițiile naturii, sau ale ființei în general, drept condiții ale cunoașterii umane, deoarece, în timp ce stabilești condițiile naturii, te afli deja în interiorul acelei cunoașteri și pui acele condiții conform cerințelor ei. Astfel, se ajunge într-un cerc vicios, încercându-se demonstrarea a ceva ca fiind adevărat, dar care era deja anterior considerat drept adevărat.

Acest lucru pare atât de evident; cum s-a putut ca Hegel să nu înțeleagă această eroare? S-a putut pentru că, de fapt, nu e vorba de nicio eroare. În timp ce Kant afirmă că condițiile ființei trebuie stabilite în funcție de condițiile cunoașterii, el afirmă deja o ipoteză metafizică drept adevăr, și anume abisul de netrecut dintre ființa obiectivă și cunoașterea umană.

Dar aceasta este doar o ipoteză metafizică care nu poate fi deloc dovedită din cauza caracterului ei metafizic. Astfel, atunci când spunem că totul trebuie să se conformeze cunoașterii noastre, această cerință introduce, prin ușa din spate, ca să spunem așa, ideea de diferență ontologică, însă fără ca noi să fim conștienți de aceasta și mai ales fără nicio posibilitate de a o dovedi.

Într-adevăr, Kant a încercat să-și demonstreze perspectiva metafizică explicând caracterul a priori al cunoașterii științifice, un caracter ce ar fi imposibil dacă el nu ar fi rezultatul condițiilor cunoașterii înseși. El a presupus că cunoașterea ar putea avea doar două origini: afectarea mea de către lucrurile în sine (sub aspectul caracterului material al cunoașterii) și structura a priori a minții umane (sub aspectul caracterului formal al cunoașterii). Predicțiile științifice s-ar baza pe structura a priori a gândirii umane: pentru că nu putem percepe natura altfel decât conform

⁵ Hegel, *op. cit.*, p. 40.

structurilor minții noastre, noi putem stabili predicții științifice despre procesele naturale. În acest context, trebuie să subliniem că pentru Kant cunoașterea a priori nu poate avea o sursă externă. Pentru el, cunoașterea fie este empirică – și atunci se bazează complet pe experiența trecută, fiind pur și simplu o generalizare a acesteia – fie, dacă este științifică, caracterul ei a priori nu-și poate avea originea în lumea exterioară. Și această din urmă propoziție exprimă exact scepticismul său metafizic.

Dar nu există niciun motiv pentru care, alături de senzațiile pe care le primim din afară, să nu primim și ordinea lor a priori. Premisa metafizică kantiană este că senzațiile, ca element al cunoașterii, au un caracter haotic care trebuie ordonat și pus în formă de către facultățile structurante ale minții umane.

Însă, dacă privim spațiul ca o condiție de inteligibilitate a naturii care nu este postulată de gândirea umană, ci ține de natura însăși, și luăm în considerare, de asemenea, faptul că mintea umană are structuri imuabile, putem considera aceste structuri ca expresii din interiorul intelectului nostru a inteligibilității obiective a lucrurilor.

Evident, aceste structuri nu pot fi produse ale reflecției pentru că acum, ordinea senzațiilor, ca și ordinea lucrurilor pe care ele o urmează, este un produs direct al Creației lui Dumnezeu și nu putem urmări acea creație urcând până la Dumnezeu. Așezând ordinea senzațiilor în cadrul general-obiectiv al inteligibilității lumii, raportăm direct atât lumea însăși, cât și gândirea umană la Dumnezeu ca Creator comun al lor. Este decizia lui Dumnezeu să le facă să corespundă și nu rezultatul activității sintetice a facultăților umane. Este interesant de remarcat faptul că, autorul *Criticii rațiunii pure* a întemeiat întreaga activitate sintetică a minții umane pe o „funcție oarbă”⁶ – imaginația productivă – care, așa cum subliniază pe bună dreptate Hegel, nu este altceva decât un alt nume pentru Rațiunea universală: „Această imaginație fiind identitatea originală bilaterală care pe o latură a ei devine subiect în general, iar pe cealaltă latură obiect, și fiind originare ambele, nu este altceva decât însăși Rațiunea a cărei idee a fost determinată anterior, numai rațiunea ca apărând în sfera conștiinței empirice.”⁷

⁶ Imm. Kant, *op. cit.*, A78/B103, p. 211.

⁷ G.W.Fr. Hegel, „Credință și știință sau filozofia reflexivă a subiectivității în formele ei complete ca filozofie kantiană, jacobiană și fichteană. A. Filozofia kantiană” în *Studii filozofice*, traducere de D.D. Roșca, București, Editura Academiei R. S. R. 1967, p. 24.